

LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLAR VA ULARNING KOGNITIV AHAMIYATI

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ КОГНИТИВНАЯ
ЗНАЧИМОСТЬ

LINGUACULTURAL UNITS AND THEIR COGNITIVE SIGNIFICANCE

Tursinbayeva Shaxloxon Alimbayevna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

tayanch doktoranti

Email: shaxloxontursinbayeva@gmail.com

ORCID: 0009-0003-2369-3962

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20953006>

Annotatsiya: Tadqiqot antropotsentrik paradigmaning yetakchi yo‘nalishlari – lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik integratsiyasiga qaratilgan. Maqolada o‘zbek tili materiallaridagi bosh, ko‘z, ko‘ngil/yurak, qo‘l, til, tish somatizmlari misolida somatik frazeologizmlarning olam manzarasini konseptualizatsiya va kategorizatsiya qilishdagi kognitiv tabiati o‘rganilgan. Taniqli tilshunoslarning ilmiy qarashlariga tayangan holda, milliy-madaniy kodlarning mental proyeksiyalari, konseptual metafora va geshtalt tuzilmalar chuqur tahlil qilinib, tegishli xulosalar shakllantirilgan.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologik birlik, kognitiv ahamiyat, somatik frazeologizm, konseptual metafora, lingvistik geshtalt, olam manzarasi.

Аннотация: Исследование посвящено интеграции лингвокультурологии и когнитивной лингвистики – ведущих направлений антропоцентрической парадигмы. На материале узбекского языка на примере соматизмов голова, глаза, сердце/душа, рука, язык и зуб рассматривается когнитивная природа соматических фразеологизмов в концептуализации и категоризации картины мира. На основе научных взглядов известных лингвистов подробно анализируются ментальные проекции национально-культурных кодов, концептуальные метафоры и гештальт-структуры, а также сформулированы соответствующие выводы.

Ключевые слова: лингвокультурологическая единица, когнитивная значимость, соматический фразеологизм, концептуальная метафора, лингвистический гештальт, картина мира.

Abstract: This study focuses on the integration of linguacultural studies and cognitive linguistics, which are the leading directions of the anthropocentric paradigm. Based on Uzbek language materials, the article examines the cognitive nature of somatic phraseological units in conceptualizing and categorizing the world picture, using somatisms such as head, eye, heart/soul, hand, tongue and tooth. Drawing on the scientific views of prominent linguists, the mental projections of national-cultural codes, conceptual metaphors, and gestalt structures are thoroughly analyzed, and relevant conclusions are formulated.

Keywords: linguacultural unit, cognitive significance, somatic phraseological unit, conceptual metaphor, linguistic gestalt, world picture.

KIRISH

XXI asr tilshunosligida inson omili lisoniy tizim elementlarini harakatga keltiruvchi bosh mezon sifatida e'tirof etildi. Strukturaviy tilshunoslik doirasidagi formal tahlillar o'z o'rnini insonning ruhiy, madaniy va kognitiv faoliyatini bir butunlikda o'rganuvchi antropotsentrik paradigмага bo'shatib berdi. Ushbu paradigmaning eng dinamik rivojlanayotgan ikki tarmog'i – **kognitiv lingvistika** va **lingvokulturologiya** o'rtasidagi integratsiya bugungi kunda til birliklarining mohiyatini chuqurroq anglash imkonini bermoqda. Kognitiv lingvistika tilni inson ongida axborotni saqlash, qayta ishlash va kategoriyalarga ajratish quroli sifatida baholasa, lingvokulturologiya xalq madaniyati va mentalitetining tildagi lisoniy in'ikosini qidiradi.

Ushbu ikki yo'nalish kesishmasida yuzaga keladigan eng universal va lingvistik jihatdan eng unumdor material – **somatik frazeologizmlardir** (grekcha **"soma"** – tana). Inson sotsiomadaniy obyektlarni, abstrakt axloqiy tushunchalarni va emotsional kechinmalarni idrok etishda doimo o'z jismoniy andozalariga – o'z tanasiga tayanadi. Professor Sh.Safarov ta'kidlaganidek: *"Til egasining borliq haqidagi bilimlari kognitiv tizimda qoliplangan mental tuzilmalar (freym, skript, geshtalt) ko'rinishida mavjud bo'ladi va ularning yuzaga chiqishida inson jismoniy olamining roli beqiyosdir"* (Safarov, 2006).

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, o'zbek tili somatik frazeologizmlari tarkibidagi konseptual metaforalarning tabiati hali ham to'liq tizimlashtirilmagan, ularning inson ongida qanday kognitiv ssenariylarni faollashtirishi fanda qiyosiy-nazariy izchillikni talab etadi. Ushbu ilmiy maqolaning maqsadi – o'zbek tilidagi eng faol somatizmlar (*bosh, ko'z, ko'ngil, qo'l, til, tish*) ishtirokidagi turg'un birliklarning ichki semantik tuzilishini hamda ularning milliy lisoniy olam manzarasini yaratishdagi kognitiv-metodologik ahamiyatini fundamental darajada yoritib berishdir.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot ishining metodologik asosi va empirik manbalar majmuini o'zbek frazeologiyasi poydevorini belgilab beruvchi fundamental manbalar tashkil etadi. Xususan, tahlillar jarayonida professor Sh.Rahmatullayevning "O'zbek tilining frazeologik izohli lug'ati" ma'lumotlariga (Rahmatullayev, 1993), professor A.Mamatovning frazeologizmlar derivatsiyasi qonuniyatlariga oid nazariy konsepsiyalariga (Mamatov, 1999) hamda A.Isayevning "O'zbek tilining somatik frazeologizmlari" mavzusidagi dastlabki tizimli tadqiqotlariga (Isayev, 1976) tayanildi.

Metodologik planda ishning ilmiy xolisligi va chuqurligini ta'minlash maqsadida quyidagi zamonaviy lingvistik metodlar kompleks tarzda qo'llanildi:

Konseptual metafora va metonimiya tahlili: G.Lakoff va M.Jonsonning kognitiv nazariyasiga binoan (Lakoff & Johnson, 1980), jismoniy sohadan (manba-makon) mavhum tushunchalar sohasiga (nishon-makon) ma'no ko'chish qonuniyatlarini tahlil qilish.

Freym va slotli modellashtirish: M.Minskiy g'oyalari asosida (Minsky, 1975) somatik iboralar ortida turgan madaniy ssenariylarning ichki kognitiv slotlarini tizimlashtirish.

Komponentli va konnotativ tahlil: Frazeologizm tarkibidagi milliy-madaniy, ekspressiv va baholovchi semalarni aniqlash.

Tadqiqot predmeti sifatida inson tanasining yuqori makonidan boshlab (*bosh, ko'z, til, tish*), uning daxlsiz ruhiy markazi (*ko'ngil/yurak*) va pragmatik-ijtimoiy faoliyat a'zosi (*qo'l*) qatnashgan somatik frazeologizmlarning kognitiv funksiyalari belgilandi.

NATIJALAR

O'zbek tili frazeologik tizimidagi somatizmlarni kognitiv va lingvokulturologik sferalarga ajratish natijasida shu narsa oydinlashdiki, tana a'zolari tilda shunchaki anotomik birlik yoki

ko'chma ma'no hosil qiluvchi so'z emas. Ular – xalq mentalitetining sotsiomadaniy va axloqiy o'lchov etalonlaridir.

O'tkazilgan statistik va kognitiv tahlillar asosida o'zbek tilidagi yetakchi somatizmlarning kognitiv-semantik modellarini quyidagi jadval ko'rinishida tizimlashtirdik:

Somatizm komponenti	Markaziy kognitiv konsept (Nishon makon)	Madaniy etalonlik vazifasi va kognitiv tabiati	Xarakterli konseptual proyeksiyalar va misollar
Bosh	Ijtimoiy status, g'urur, hayot, intellekt	Jamiyat va oiladagi boshqaruv markazi, inson qadr-qimmati	Boshiga ko'tarmoq (e'zoz), boshini egmoq (taslimiyat), boshi ochiq (erkin)
Ko'z	Diqqat, emotsiya, qadriyat, nazorat	Inson ichki dunyosining oynasi, himoya va asrash mezoni	Ko'z tikmoq (umid), ko'z qiri bilan qaramoq (mensimaslik), ko'zidan uchmoq (sog'inch)
Ko'ngil / Yurak	Ruhiy holat, intuitsiya, axloq, samimiylik	Inson sotsiumining ma'naviy-psixologik yadrosi	Ko'ngli ochiq (saxovat), ko'ngli yarim (baxtsizlik), yuragi orqasiga tortmoq (qo'rquv)
Qo'l	Iqtisodiy mavqe, hokimiyat, pragmatizm	Ijtimoiy munosabatlar, moddiy imkoniyat va qudrat quroli	Qo'li uzun (qudratli), qo'li kalta (chorasiz), qo'lidan kelmoq (qobiliyat)
Til	Nutqiy faoliyat, xarakter, xavf, madaniyat	Ijtimoiy aloqa va shaxs tarbiyasining asosiy indikatori	Tili burro (notiq), tilini tiymoq (ehtiyotkorlik), tili shirin (muloyim)
Tish	Qat'iyat, yosh, tajriba, yashirin niyat	Insonning chidamlilik va ichki kuch-quvvat mezoni	Tishini tishiga qo'ymoq (sabr), tish qayramoq (nafrat), tishi o'tmoq (ustunlik)

Ushbu natijalar shuni isbotlaydiki, o'zbek tili somatik frazeologizmlari insonning biologik tuzilishini to'g'ridan-to'g'ri ijtimoiy va psixologik borliq makoniga ko'chiruvchi (antropomorfik) eng mukammal lisoniy mexanizmdir.

MUHOKAMA

Somatik frazeologizmlarning lingvomadaniy va kognitiv mohiyatini ochish – tildagi barqaror va obrazli tasavvurlarning tagzamiridagi mental modellarni (geshtaltlarni) qidirish demakdir. Mashhur g'arb olimlari G.Lakoff va M.Jonsonlarning ta'kidlashicha (Lakoff & Johnson, 1980), inson ongi metaforik xarakterga ega bo'lib, obyektiv voqelikni faqatgina ma'lum tajribaviy sxemalar orqali tushunadi. O'zbek tili leksikasida ushbu sxemalar milliy tafakkurning o'ziga xos qirralarini ochib beradi. Quyida biz eng faol somatizmlarning kognitiv tabiatini dissertatsion tadqiqotlar kontekstida tahlil qilamiz.

“Bosh” konseptining iyerarxik va ekzistensial modeli. Tilshunos olim A.Isayev o‘z ilmiy tadqiqotida (Isayev, 1976) o‘zbek va boshqa turkiy tillardagi **“bosh”** somatizmining eng yuqori funksional unumdorlikka ega ekanligini ko‘rsatib o‘tgan. Kognitiv nuqtayi nazardan, **“bosh”** inson miyasida **“yuqori – ijobiy”, “markaz – rahbar”** kognitiv metonimiyasini faollashtiradi.

- **Boshi ko‘kka yetdi** – iborasida quvonch hissi jismoniy makonning eng yuqori nuqtasi (ko‘k) bilan metaforizatsiya qilinadi.
- **Boshini aylantirmoq** – iborasi esa kognitiv planda insonning mantiqiy fikrlash markazini (boshni) izdan chiqarish orqali uni **aldov / maftun etish** ssenariysiga (freymiga) olib keladi.
- Professor A.Mamatov qayd etganidek (Mamatov, 1999), **“Bosh – turg‘un birliklarda shaxs metonimiyasi sifatida shakllanadi”**. Masalan, **boshidan baland** (ish ko‘pligi) iborasi insonning jismoniy bo‘yi darajasidan ortiqcha yuklamani kognitiv anglatadi.

“Ko‘ngil / yurak” konseptual makonining ma‘naviy-psixologik tahlili. G‘arb kognitiv makonida ichki kechinmalar va emotsiyalar ko‘proq **“yurak”** (heart) tushunchasiga yuklansa, o‘zbek lingvomadaniyatida **“ko‘ngil”** konsepti mutlaqo o‘ziga xos mental maydonni tashkil etadi. Ko‘ngil – o‘zbek xalqi uchun ma‘naviy poklik, iymon, axloq va his-tuyg‘uning sintezlashgan markazidir.

- **Ko‘ngli oq** – iborasi rang simbolikasi (oq – poklik, yorug‘lik) va somatizm simbiozidan hosil bo‘lgan lingvistik geshtaltdir. Kognitiv planda insonning ichki dunyosi (**“ko‘ngil”**) har qanday yomon niyatlardan holi ekanligi tasvirlanadi.
- **Ko‘ngliga qaramoq** – iborasida **“ko‘ngil”** obyekt kognitiv jihatdan nozik, sinuvchan moddiy buyum sifatida metaforizatsiya qilinadi (**ko‘ngil – shisha** metaforasi). Bu esa o‘zbek sotsiumida insoniy munosabatlarning naqadar nozik va qadrlil ekanligini anglatuvchi madaniy koddur.
- Aksincha, **“yuragini oldirib qo‘ymoq”** yoki **“yuragi chiqib ketmoq”** iboralarida **“yurak”** inson jismidagi qo‘rquv signallarini boshqaruvchi kognitiv slot vazifasini o‘taydi.

“Qo‘l” somatizmining sotsial-pragmatik yo‘nalishi. **“Qo‘l”** inson faoliyatining asosiy ishchi organi bo‘lgani sababli, kognitiv tilshunoslikda u **“imkoniyat, hokimiyat va erkinlik”** konseptlarini modellash tiradi.

- **Qo‘li uzun** – iborasini kognitiv dekonstruksiya qilsak, uning zamirida jismoniy a‘zoning o‘lchami emas, balki insonning jamiyatdagi mavqeyi, moddiy kuchi yoki mansab doirasi (Nishon makon: **kuch / hokimiyat**) yotadi.
- **Qo‘l cho‘zmoq** – ssenariysi o‘zbek xalqi mentalitetida ikki xil kognitiv freymni yuzaga chiqaradi: kontekstga qarab yo **yordam berish** (saxovat slotlari) yoki **yordam so‘rash** (muhtojlik slotlari).
- **Qo‘lini yuvib, qo‘ltig‘iga urmoq** – iborasi esa o‘zbek etnosining umidsizlik, harakatdan to‘xtash va muvaffaqiyatsizlikka uchrash holatlarini ifodalovchi o‘ta spesifik lingvokulturologik birligi hisoblanadi.

“Til” va **“tish”** somatizmlarining nutqiy va verbal-psixologik xususiyatlari. O‘zbek xalqi tafakkurida nutqiy faoliyatga, so‘z mas‘uliyatiga o‘ta jiddiy qaratilgan. Shu bois **“til”** somatizmi ishtirokidagi frazeologizmlar kognitiv sferada **“xavf, madaniyat, qurol”** konseptsiyalariga bog‘lanadi.

- **Tili kesilgan** – iborasi sotsiumda gapirish huquqidan mahrum qilingan, chorasiz yoki sir saqlashga majbur bo‘lgan inson portretini chizadi.
- **Tilidan bol tommoq** – metaforasi esa inson nutqining eshituvchiga beradigan estetik va ruhiy zavqini eng shirin moddiy narsa (bol/asal) orqali kognitiv baholaydi.

- “Tish” somatizmi esa ko‘p hollarda insonning ichki potentsiali va sabr-bardoshi bilan assotsiatsiya qilinadi. **“Tishini tishiga qo‘ymoq”** iborasidagi jismoniy harakat inson ongi va irodasining og‘riq va qiyinchiliklarni yengishdagi kognitiv andozasidir. **“Tish tirnog‘i bilan qarshilik ko‘rsatish”** iborasida esa qadimgi himoya instinktlari mental sferaga ko‘chganini kuzatamiz.

XULOSA

O‘zbek tili somatik frazeologizmlarini kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar asosida o‘rganish quyidagi fundamental ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

1. Somatik frazeologizmlar – til tizimida shunchaki emotsional-ekspressiv vosita bo‘lmay, balki inson ongida olamning lisoniy manzarasini barpo etuvchi, mavhum tushunchalarni jismoniy andozalar orqali modellashtiruvchi fundamental kognitiv asosdir.
2. O‘zbek lingvomadaniyatida har bir somatizm qat’iy kognitiv vazifalar iyerarxiyasiga ega. **Bosh** va **qo‘l** – sotsial-ierarxik va pragmatik makonni, **ko‘z** va **ko‘ngil** – chuqur ruhiy-psixologik va emotsional sferani, **til** va **tish** – verbal-kommunikativ va irodaviy xarakter xususiyatlarini konseptualizatsiya qilishga xizmat qiladi.
3. Somatik frazeologizmlarning madaniy kod sifatidagi ahamiyati shundaki, ular milliy mentalitet doirasidagi tayyor xulq-atvor andozalari, stereotiplar va kognitiv ssenariylarni avloddan-avlodga turg‘un holatda uzatishning eng xavfsiz va mukammal lisoniy mexanizmi hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Isayev, A. (1976). *O‘zbek tilining somatik frazeologizmlari* (Filol. fan. nomz. diss. avtoref.).
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.
3. Mamatov, A. E. (1999). *O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari* (Filol. fan. dokt. diss.).
4. Minsky, M. (1975). A framework for representing knowledge. In P. Winston (Ed.), *The psychology of computer vision* (pp. 211–277). McGraw-Hill.
5. Rahmatullayev, Sh. (1993). *O‘zbek tilining frazeologik izohli lug‘ati*. O‘qituvchi.
6. Safarov, Sh. (2006). *Kognitiv tilshunoslik*. Sangzor.